

NATPIS ZA SPAS CARA VALERIJANA IZ SPLITA?

Veoma važan reljef s prikazom Lara i natpisom *pro salute Valeriani* bio je uzidan u kuću Plazibat u Splitu, a krajem XIX. st. izvađen je iz zida i prodan Arheološkom muzeju u Splitu. Na reljefu su prikazana dva Lara u plesnom ritmu, dok se u natpisu javlja posveta *pro salute* nekom Valerijanu. S obzirom na karakter žrtve u radu se pokušava riješiti tko je Valerijan kojem se namjenjuje žrtva. Iako nema carske titulature, po svoj prilici ipak se radi o caru Valerijanu jer *votum pro salute*, kao i posveta Augustovim Larima, karakteristična je za molbe za spas cara. Stoga je po svoj prilici riječ o caru Valerijanu, koji je, s obzirom na to da je bio zarobljen, završio život u perzijanskom zarobljeništvu.

Ključne riječi: antički reljef; natpis *pro salute*; car Valerijan

U kući Plazibat u Splitu (Varoš?) desno od ulaznih dvorišnih vrata, bio je nekoć uzidan reljef sljedećih dimenzija: duž. 0, 47, vis. 0, 29, deblj. 0, 10 m. Stražnja mu je strana nepravilna, što upućuje na to da je spomenik na izvornom mjestu bio uzidan. Prije godine 1885. (meni nepoznato kada) reljef je izvađen iz svog izvornog mjesta i prodan za 15,70 austrijskih kruna Arheološkom muzeju u Splitu, gdje je i danas izložen u lapidariju.¹



Crtež reljefa i natpisa posvećenog Valerijanu (Julić-Bulić-Rutar, tab. XV.).

¹ CIL III 1950. Reljef je opisan u radu O. Hirschfeld-R. Schneider, Bericht über eine Reise nach Dalmatien, II Über bildlichen Denkmäler Dalmatiens, Archäologisch-epigraphisches Mitteilungen IV, 1885., 72. Dosta vjerni crtež reljefa objavljen je u L. Jelić, F. Bulić, S. Rutar, Vodja po Spljetu i Solinu, Zadar 1894., tab. XV.



Reljef u Bišapuru pokraj Persepola. Cjelina.

Upisan je u inventarnu knjigu natpisa pod brojem A 865, a u inv. knjigu reljefa D 87 (u katalogima nema podataka gdje se nalazila kuća Plazibat, kao ni kad je reljef izvađen i prodan). Iako je tu i tamo spomenut u literaturi, ipak nije detaljnije obrađen i protumačen, osobito kao likovno religijski spomenik, jer je natpis votivnog karaktera, a likovi spadaju u religijsku sferu. S obzirom da je riječ o iznimnom povijesnom svjedočanstvu, dobro ga je ponovno cjelovito uzeti u razmatranje.

Na ploči pravokutnog oblika s jednostavnom profilacijom antitetički su prikazana dva muška lika u živahnom pokretu. Lijevi ima podignutu desnu, a desni lijevu ruku. Lijevi ima pruženu ljevicu prema žrtveniku koji se nalazi među njima, a desni desnicu. U podignutim rukama im je bio dosta oštećeni, stoga teško prepoznatljiv predmet, ali s obzirom na analogije nedvojbeno je da se radi o ritonu (ritualni rog za piće). U spuštenim rukama su okrugle plitice (plitke zdjele bez ručki). Lijevom liku ispružena je lijeva, a desnom desna noga. Glave likova su krupne, ali dosta oštećene. Jasni su obrisi, a na glavi lijevoga vide se brada i usta. Licem su bili okrenuti gledatelju. Kosa je dugačka i kovrčava, a na tjemenu uvis strši čuperak. Oba su lika jednako odjevena u kratku potpasanu haljinu s kratkim rukavima. Na nogama nose visoke sandale koje obuhvaćaju gležnjeve. Među likovima je žrtvenik s elementima oblikovanja stvarnih žrtvenika: dolje pravokutna baza s profilacijom, uspravno tijelo, dok gornji dio

ima ravnu bazu na kojoj plamti vatra. Na tu vatru likovi izljevaju svoju žrtvu. U slobodnom prostoru bez posebnog ograničenja ispisan je sljedeći natpis:

PRO SAL(V)TITI
VALERIANI
EVFROSYNV(S)
SERVVS VO
TVM SOLV(IT)

Na žrtveniku su isklesana još dva retka:

LAR(ES ili IBUS)
AVG(USTI ili USTIS)

Iz natpisa se razabire da se neki rob (*servus*) imenom Eufrosynus zavjetovao za spas nekog Valerijana. On se zavjetovao Larima, što posve pouzdano pokazuje natpis na žrtveniku, a na to jasno upućuje i ikonografija prije opisanih likova. Lari su redovno prikazivani u paru (kao blizanci), što je očito i ovdje slučaj. Oni se općenito prikazuju kao mladići u kratkoj preteksti koja ima široki pojas i sa sandalama u plesnom pokretu.² Obično se u jednoj ruci nalazi riton, a u drugoj situla, patera ili kornukopija. Imaju bogatu kovrčavu kosu, a čuperak na tjemenu (poput erota) ukazuje na njihovu mladenačku dob. Upravo tako su prikazana naša dva lika što nesumnjivo upućuje na već predloženu identifikaciju. Njihova ikonografija je veoma pouzdana.

U prvom je retku natpisa zbrka i barem su dvije nedvojbene klesareve pogreške. Taj redak je po mome mišljenju generalno pouzdan, ali u pojedinostima veoma upitan. Nije jasno je li napisano SAL(U) ili samo SA ili SALV (tri slova u ligaturi). Ligatura u slovu A kao da je nedoklesana. Tu je nastala zabuna, a ostalo je posljedica toga. Riječi *pro salute* pišu se redovno, bez kratica. Ako je pak riječ krnje ispisana, slijedio bi *praenomen* TITI (genitiv). S druge strane, ovo bi bio jedan od rijetkih primjera da se prenamen *Titus* urezuje integralno. Gotovo redovno javlja se kao kratica T. (s točkom) i ka tako stoji zna se o kojem se imenu radi. Da je klesar pisao pravilno, sve bi stalo u retku i bez ligature, ali on se očito slabo snalazio. U slučaju da čitamo *pro saluti* (ispravno bi bilo *pro salute*), ali na natpisima ima slučajeva da se umjesto –e pojavi –i kao posljedica vulgarnog čitanja toga slova. Drugi slog Ti, kad bi se radilo o *praenomen*u, bio bi *Ti(berius)* a ne *Titus*. Međutim, nije uobičajeno ni takvo pisanje osobne imenske formule, jer je ispušten *nomen gentile* osobe kojoj se namjenjuje zavjet. Istina je da se u kasnijim

² Servije, *Georgica* III, 417, Apulej, *De deo Socratis* 15.

stoljećima često izostavljaju neki dijelovi imena. Međutim, ako je riječ o dvočlanoj formuli, tada se izbacuje *praenomen*, a ne *nomen* (ovdje nepoznat).³ Kognomen (*Valarianus*) je neupitan. Cognomina su uvijek najvažniji dio imena, jer je to osobito u kasnije doba pravi društveni *distinguens*. Zapaža se da polupismeni klesar, unatoč dobrom urezivanju slova, ipak nije siguran u mjerenju slobodnog prostora redaka, pa u donjim ispušta slovo (treći redak) ili dva (peti redak). Rabi također i neuobičajene ligature. Kad bi uistinu bila riječ o zavjetu za spas nekog Tita ili Tiberija Valerijana, trebalo bi postaviti pitanje zašto Eufrosin svoj zavjet upravlja Larima cara (*Lares Augusti*), što nedvosmisleno stoji na žrtveniku, gdje se obavlja žrtva (*votum*). To nisu, dakle, Lari zaštitnici kućnog (obiteljskog) ognjišta ili pak neki drugi među brojnim vrstama Lara (*Lares domestici, publici, militares, grundales, rurales, permarini praestites, viali* itd.⁴), nego su to carevi Lari (najprije *compitales* pa *Augusti*⁵) koji se kultno izravno povezuju s carevim genijem i samim carevim božanstvom (*numen*).⁶ Augustovim Larima prinose se žrtve i molbe za samog vladara. Nije mi poznato da se tim Larima upravljaju molbe i za druge osobe. Kakva bi veza bila carevih Lara (*Lares Augusti*) s nekim običnim čovjekom, robovim gospodarom? To ne bi bilo primjereno, nego bi bilo čak i sramotno. Kad bi i *votum* bio namijenjen Larima gospodara tada pouzdano ne bi trebali očekivati ono *Aug* (u drugom retku natpisa na žrtveniku).

Gore izneseno bilo bi razlogom da se u tumačenju ovoga natpisa pokuša pronaći neko drugo, možda logičnije rješenje. U tome slučaju pitanje je, međutim, kako bi se natpis na žrtveniku čitao. Postoje sljedeće mogućnosti: *Lares Augusti* (u ovom slučaju to bi bila oznaka, neka vrsta legende za prikaze Lara na reljefu), *Laribus Augusti* (posveta Augustovim Larima) ili pak *Laribus Augustis* (posveta „uzvišenim“ Larima). U prva dva slučaju nedvojbeno bi bilo da je riječ o posveti Augustovim vlastitim božanstvima, a u trećem ono *Augustis* bio bi apelativ za neke Lare koji su u uskoj vezi s carem, kao što se javlja kod nekih drugih božanstava, kao na primjer *Iupiter Augustus, Iuno Augusta, Venus Augusta,*

³ N. Cambi, Sarkofazi, 38.

⁴ O Larima kao nižim božanstvima (demonima) usp. N. Turchi, *La religione di Roma antica*, Bologna 1939., 16-20. D.G. Orr, *Roman Domestic Religion. The Evidence of the Household Shrines*, ANRW II, 16, 2, Berlin-New York 1978., 1557-1591; K. Latte, *Römische Religion*, München 1960., 90-94; E. Simon, *Die Götter der Römer*, München 1990., 119-125. R. Turcan, *The Gods of Ancient Rome. Religion of Everyday Life from Archaic to Imperial Times*, Edimburgh 2000. (prijevod s francuskog, Paris 1998.), 4, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 24, 26, 28, 29, 31, 33, 37, 41, 45, 49, 51, 63, 70, 71, 72, 97, 136, 137.

⁵ Nekadašnji (republikansko doba) *Lares compitales* u carsko doba postaju *Lares augusti* i s njima se časti i *Genius Augusti*. U daljnjem razvoju Augustov komitalni kult se pretvara u kult njegovih vlastitih Lara. Usp. I. Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford 2002., 117, 127.

⁶ Usp. M. Beard, John North and S. Price, *Religions of Rome, I*, Cambridge 1998. (rep. 2002.), 185-186. i II. 207, 8.6a. Usp. također i I. Gradel, o.c. 117.

Silvanus Augustus itd.). Ali unatoč tomu u biti ništa se ne bitno ne mijenja jer se takva posveta također javlja kad se *votum* namjenjuje carskom geniju kao na natpisu na jednoj ari iz Rima.⁷ I u slučaju drugih božanstava ono Aug. označuje vezu s carem. Prema tome, bez obzira na spomenute mogućnosti čitanja, natpis na žrtveniku nedvojbeno dokazuje da je riječ o posveti Augustovim Larima. Stoga, treba očekivati da natpis donosi posvetu nekom caru (augustu) i to živom, a nikakvoj privatnoj osobi. U natpisu se spominje Valerijan. Je li neki običan čovjek ili pak car Valerijan ali bez ikakvih carskih oznaka (*imp. caesar, augustus, pater patriae* i dr.), nije lako prosuditi. Međutim, s obzirom na posvetu carskim Larima, ipak je veoma prihvatljivo da je riječ o caru. Ako je još objašnjivo da se ono Ti ne odnosi na *praenomen*, nego da je to posljedica klesareve nespretnosti, tj. (udvostručavanje) već napisanog sloga. Zašto je ispuštena carska titulatura, također je teško objašnjivo, ali moguće je da se štedjelo na prostoru koji je uistinu bio veoma ograničen pa je sve to zajedno s carskim imenima (*praenomen* i *nomen*) otpalo, jer se ionako se znalo kome je *votum* upućen.

Ima, međutim, još jedan moment koji upućuje da je u pitanju *votum* za cara. Nije li možda Valerijanovo zatočeništvo nagnalo Eufrosina da načini *votum pro salute* cara? *Votum pro salute* je iznimno rijedak kod privatnika,⁸ nego je upravo karakterističan za carska *vota*.⁹ S druge strane, rijetki su oni koji se odnose na neku drugu osobu.¹⁰ Isto tako nema primjera da se necarska *vota* prikazuju augustovim Larima.¹¹ To nije bila obična želja za dobro zdravlje u svakodnevnom prigodama, nego zavjet za spas (očuvanje života u opasnosti) i uspjeh u nekom ratnom sukobu te povratak s vojne (*pro salute et reditu*). Natpisi *pro salute* za cara poznati su u Dalmaciji. Jedan takav primjer je *votum* načinjen Silvanu, ali Augustu, za Trajana prigodom njegovih dačkih vojna. *Vota pro salute* car je

⁷ Usp. H. Kunckel, *Der römische Genius*, Heidelberg 1974., 25, tab. 17, 3. Pokraj Lara među kojima je nejakno hrastovo drveće lijevo je genij cara.

⁸ Usp. CIL V 5702 (iz Brianze)

⁹ Usp. D. Fichwick, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Rule Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, II, 1, Leiden 1991., 393, 423, 424, 425, 428, 431. Usp. također R. Turcan, *Le culte impérial au IIIe siècle, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 16, 2, Berlin-New-York 1978., 1056-1059 te R. Jinyu Lin, *Collegia Centenariorum. The Guilds of Textile Dealers in the Roman West*, Leiden 2009., 258, 259. Istina je da spas svih može jamčiti samo car ako je sam siguran.

¹⁰ Jedan takav primjer je ara zavjet Fortuni za spas Marka Aurelija Iulija, presesa provincije Dalmacije koji radi notar Dasije. Usp. CIL III 1938, odnosno 8569 te F. Bulić, M. Aurelius Iulus, praeses Provinciae Dalmatiae s kraja III i na početka IV stoljeća pos. Krista, u F. Bulić, *Izabrani spisi*, Split 1984. (ur. N. Cambi), 492, tab. XLII. U ovom slučaju treba istaknuti da je riječ o najvažnijoj osobi u čitavoj provinciji. Valjda se i u ovom slučaju radi o nekom veoma važnom događaju (opasnosti, bolesti ili sl.) namjesnika provincije.

¹¹ Izvrstan je primjer upravo natpis Marka Aurelija Iulija usp. bilj. 12 koji je posvećen Fortuni Sačuvateljici, a ne Augustovim Larima.

primao namjesto negdašnjih *vota pro salute rei publicae*, što jasno pokazuje da se pri tomu mislilo na dobrobit i spas, a to dakako znači i za ono osnovno ljudsko - zdravlje.¹² Posveta *pro salute* u III. st. prinosi se caru i ne smiju se dovoditi izravno u vezu s carskim kultom, nego pokazuju poseban odnos carske vlasti i božanske providnosti.¹³

Na našem natpisu žrtvu prinosi individualac, a nije isključeno ni da je taj Eufrosin bio carev rob i da on upućuje Valerijanu zavjet u oba svojstva (cara i gospodara). Inače za kult Lara bili su zaduženi gospodarevi robovi.¹⁴ U repertoaru carevih kognomina, *cognomen Valerianus* postoji samo u jednoj obitelji: osim Valerijana I. i njegov sin je Valerijan (II.)¹⁵ te Galijenov sin Salonin.¹⁶ Svi nose iste dijelove imena *Publius Licinius Valerianus*, a prema Epitome de Caesaribus c. 32, Valerijanu I. nadimak bijaše i *Colobius*, što neka vrsta tunike koju je valjda rado nosio (prije nego što je postao carem).¹⁷ Valerijan je bio na rimskom tronu od lipnja ili kolovoza 253. pa najvjerojatnije također do lipnja 260.¹⁸ Imenovan je carem u Noriku ili Reciji. Za suvladara odmah po dolasku u Rim imenovao je sina Galijena za cezara, a veoma brzo i za augusta. Valerijan svoje podrijetlo vuče iz najvišeg senatskog sloja (ne kao mnogi u to doba iz vojnih struktura). Rođen je oko 200. Prije nego što je stupio na prijestolje imao je značajnu vojnu karijeru, obnašao je i brojne civilne službe. Na tron je došao u dobi od oko 50 godina. Godine 258. proglasio je edikt protiv kršćana, ali ga je Galijen uskoro dokinuo. Višekratno je boravio na istoku gdje su Perzijanci osvojili neke dijelove Male Azije i Sirije koje je on nastojao vratiti. U tim borbama i pregovorima s Perzijancima bio je zarobljen. I u zatočeništvu perzijskog cara Šapura I. ostao je razmjerno dugo vremena (umro poslije godine 262.) i bio u Rimu apoteiziran. Jedini je rimski car koji je bio zatočen i umro u zatočeništvu.

Jedno cijelo poglavlje s dosta podrobnih podataka o ponižavajućem Valerijanovu boravku u perzijskom zatočeništvu nudi Laktancije. Kolikogod

¹² J. Rufus Fears, *The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology, Aufstieg und Niedergang der römischen Weltreich* 2, 17, 1, Berlin-New York 1981., 97-98.

¹³ Usp. R. Turcan, *Le culte impérial au IIIe siècle, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 16, 2, Berlin-New-York 1978., 997.

¹⁴ Usp. I. Gradel, o.c. 128.

¹⁵ Usp. D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*, Darmstadt 1996. (sec. ed.), 215, s.v. Valerian

¹⁶ Usp. D. Kienast, o.c. 221 (puno ime: P. Licinius Cornelius (Saloninus) Valerianus. O Valerijanu usp. W. Kuhoff, *Herrschaft und Reichskrise. Die Regierungszeit der römischen Kaiser Valerianus und Gallienus (253-268 n. Chr.)*, Bochum 1979. Skraćeno W. Kuhoff, u *Die römischen Kaiser, 55 historische Portraits von Caesar bis Iustinian*, München 1997. (ed. M. Clauss), s.v. Valerian 223-229.

¹⁷ D. Kienast, o.c. 214.

¹⁸ D. Kienast, o.c. 214.

Laktancije pretjeravao u ponižavanjima svih careva koji su progonili kršćane, kostur opisa je po svoj prilici istinit. Vladao je bio zarobljen i zadržan u zatočeništvu. Sramoćen je i umro prirodnom smrću, poslije toga sadrta mu je koža i izložena u hramu perzijskih bogova tobože kao opomena rimskim poslasticima da se ne uzdaju u moć svoje države. Da su to Perzijanci smatrali svojim velikim uspjehom, svjedoče i reljefi na stijeni u blizini Perzepola (Bišapur), gdje rimski car kleči pred Šaputom I. na konju.¹⁹



Jedan od reljefa u stijeni u Bišapuru kraj Perzepola (prema Th. Krausu).

Ima još tri slična reljefa. Na jednoj gemi prikazani su Valerijan i Šaput na konjima u žestini bitke.²⁰ I pisci *Historia Augusta*²¹ te Eutropije²² navode Valerijanovo zarobljavanje. Tekstovi HA zapravo se odnose na nerazuman Šapurov čin zarobljavanja Valerijana kojim je samo na sebe navukao bijes Rimljana. S perzijske strane na uspjeh nad Valerijanom govori natpis na stijeni u Kaba-i Zardušt Naqš-i Rustam. Drugi, ali znatno kasniji izvori (XI. st.) spominju

¹⁹ Usp. Th. Kraus, *Das römische Weltreich, Propyläen Kunstgeschichte 2*, Berlin 1967., 297, sl. 410, 411

²⁰ Th. Kraus, o.c. 284, br. i sl. 386 c.

²¹ HA, *Tyranni triginta* 15, 1-4.

²² Eutropije *Breviarium Historiae Romanae*, c. VII.



Reljef Lara i zavjetni natpis Valerijana (Arheološki muzej Split, foto N. Cambi).



Gema s prikazom borbe Šapura I. i Valerijana (Bibliothèque Nationale. Cabinet de médailles, Paris).

taj isti događaj. Prvi je kronika Seert.²³ Drugi izvor je Tabari (Tarih I 827-8) koji daje nešto više podataka, ali im je vrijednost upitna. Izvori se u mnogočemu slažu, ali se i u mnogočemu razilaze. Nedvojbena je činjenica da je Valerijan zatočen i umro u zatočeništvu i da ga po svoj prilici Galijen nije ni pokušao osloboditi. Čini se dapače da se očevu zatočeništu radovao jer je to zapravo omogućilo da bude autokrator.²⁴ On, doduše, poslije očeva zatočeništva, još prije smrti ratuje sa Šapušom i ima uspjeha. Tada se na Istoku situacija komplicira Odenatovim odmetništvom (tzv. Palmirensko carstvo), ali je i Odenat ratovao s Perzijancima.

Malo je očuvano natpisa posvećenih Valerijanu iz Dalmacije. Jedan potječe iz Nadina,²⁵ podignut očito prije Valerijanova sloma, a drugi iz Ansija, oba u sjevernoj Dalmaciji (Ravni Kotari).²⁶ Ta dva natpisa praktički sadrže samo carsku titulaturu i ništa drugo. Njihova funkcija je bila samo da označe kome pripada kip na bazi.

Sve forme koje se javljaju u Eufrosinovu natpisu pokazuju usku vezu s carem. Augustovi Lari indiciraju vezu s genijem odnosno numenom koji vode brigu o caru, odnosno koji treba da nađu adekvatni odgovor na zamolbe javnog ili privatnog karaktera. Ako je doista Valerijanovo zatočeništvo bilo povod postavljanju *votuma* od strane roba Eufrosina, tada treba očekivati da se to dogodilo između doba zarobljavanja 260. i njegove smrti (poslije godine 262.), a da je carevo zatočeništvo bio pravi razlog što se rob zavjetovao u toj zaista teškoj situaciji.

²³ Tu se samo spominje da je Šapur Ardaširov sin zarobio Valerijana i da ga odveo u zemlju Nabatejaca gdje se razbolio i umro od tuge. Potom su se i biskupi, koje je zli Valerijan bio protjerao, vratili u svoje biskupije. Seert (PO IV, 220-221). Usp. B. Digns-E. Winter, o.c. 255.

²⁴ HA XXII, XVII, 1.

²⁵ CIL III 2863.

²⁶ CIL III 2863.

The Inscription for the Salvation of Emperor Valerian from Split?

Summary

At the Plazibat House in Split, there used to be a relief showing Lares and an inscription in the middle. Today, it is safe-kept at the Archaeological Museum in Split (cat. A 865, D 87). The inscription reads as follows:

PRO SAL(V)TITI
VALERIANI
EVFROSYNV(s)
SERVVS VO
TVM SOLV(it)

Two more lines have been carved at the altar:

LAR(es or ibus)
AVG(usti or ustis)

The description shows that a slave under the name of Eufrosynus had made a pledge for the salvation of a person named Valerian. There is, however, a fact that indicates that this is a *votum* for the Emperor: *votum pro salute* extremely rarely refers to private persons, but it is characteristic in cases of the imperial *vota*. Furthermore, there were no examples found in which the non-imperial *vota* were directed to Augustus's Lares. This was no usual practice, but occurred only as a pledge for salvation (protecting a life in the event of danger) and success in warfare, as well as the return from a battle (*pro salute et reditu*). The Emperor received *vota pro salute* instead of the earlier *vota pro salute rei publicae*; this clearly shows that protecting his life in the event of danger had been in mind. Only a live and sane Emperor can guarantee well-being to the others as well.

On the other hand, only a private person offers sacrifice to the Lares. There is a probability that this Eufrosynus had been the Emperor's slave and that he had intended the pledge for Valerian in both his functions (Emperor and Master). In the repertory of Emperors' cognomina, Valerian is found in only one family (Valerian I, Valerian II and Saloninus, son of Gallienus). It is Valerian I, whose life was indeed in danger after the Persians had captured him in 260 (he died later, probably after 262), whom this inscription refers to.

Keywords: Antique relief; *pro salute* inscription; Emperor Valerian